

הרב יעקב ישראל סטל ירושלים

נטילת הדם אחד או שניים למצות לולב *

במשנת סוכה, ג ד, נחלקו התנאים במספר הפריטים שיש ליטול מההדס ומהערבה עבור מצות לולב:

רבי ישמעאל אומר: שלשה הדסים, ושתי ערבות, לולב אחד, ואתרוג אחד; אפילו שנים קטומים ואחד אינו קטום. רבי טרפון אומר: אפילו שלשתן קטומים. רבי עקיבא אומר: כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך הדס אחד וערבה אחת.

מרבית הגאונים והראשונים נקטו כדעת רבי ישמעאל, שיש ליטול שלושה הדסים, וכן נקבעה לדורות ההלכה הפסוקה והמקובלת בישראל. אך כמו בעניינים רבים, גם כאן הילכו דעות הלכתיות אחרות בשולי הדרכים.

(א) הדם אחד בלבד, באשכנז־צרפת ואיטליה

כמה ראשונים סוברים שההלכה היא כדעת רבי עקיבא, המחייב הדס אחד בלבד, ואנסה לכנס למקום אחד את הסוברים כן.

ר' אליעזר ב"ר נתן (ראב"ן; ד'תתנ-תתקל, 1090-1170) כותב: "ושלשה בדי הדס בעינן, ואפילו שלשתן קטומין, כר' טרפון... ומיהו, חד דלא קטים נמי כשר, כר' עקיבא"¹. והעתיק דבריו נכדו, ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי (ראב"ה; ד'תתק-תתקפ, 1140-1220), והסכים להם: "ומיהו אי עביד נמי כרבי עקיבא, חד ולא קטום, כשר. כך פסק זקני. ונראין דבריו..."². את דברי האחרון העתיקו ראשונים אחרים – ולעתים בלא לחוות את דעתם האישית – כמו: ר' יצחק ב"ר משה מווינא (בעל 'אור זרוע'; ד'תתקמ-ה"י, 1180-1250)³, ר' מרדכי ב"ר הלל (ה'מרדכי'; ה'א-נח, 1240-1298)⁴, ר' ישראל מקרמזו (בעל 'הגהות אשרי'; תחילת המאה הארבע־עשרה)⁵, ר' אלכסנדר זוסלין הכהן (בעל 'ספר האגודה'; נהרג בשנת קט, 1349)⁶.

ר' יצחק ב"ר משה מווינא, בעל 'אור זרוע', לא רק שהביא את דבריו רבו, ראב"ה, אלא אף הוסיף

* פרק מתוך ספרי 'מנהג עבות: תולדות מנהג ריבוי הדסים במצות לולב: מקורותיו, התפתחותו וגלגוליו'.

1. ספר ראב"ן, ב, מסכת סוכה (לג ע"ב), מהדורת הרב ד' דבליצקי, בני־ברק תשעב, עמ' תקע.
2. ספר ראב"ה, ב, סוכה ס' תרסט, מהדורת הרב ד' דבליצקי, בני־ברק תשסה, עמ' רנג.
3. אור זרוע: לרבנו [...] יצחק ב"ר משה אור זרוע מווינא: עם פסקי מהר"ח, ב, הלכות סוכה, ס' שח, בעריכת הרב "פרבשטיין ואחרים (מהדורת מכון ירושלים), ירושלים תשע, עמ' שעב: "פסק רבינו אליעזר בר נתן: אי עביד נמי חד ולא קטום, כר' עקיבא, כשר. ואומר מורי, רבינו אבי העזרי, דנראין דבריו...". ובהמשך שם הוא מחווה את דעתו האישית, המסכימה לפסק רבו, כפי שהובא להלן, ליד הערה 7.
4. ספר מרדכי השלם: לרבנו מרדכי ב"ר הלל, על מסכת סוכה, רמז תשמט, ירושלים תשמט, עמ' קלג: "הלכה כר' טרפון. וכתב ראב"ה, וז"ל: ומיהו אי בעי עביד נמי כר' עקיבא, חד ולא קטים. כן פסק זקני ראב"ן, ונראין דבריו".
5. הוא מעתיק את הדברים מ'אור זרוע'. ראה הגהות אשרי, סוכה, פרק ג, ס' יד, הגהה א: "ופסק ר' אליעזר בר נתן כרבי עקיבא, דאי עביד נמי חד ולא קטים, כשר. ואמר מורי ראב"ה, דנראין דבריו...".
6. ספר האגודה, מועד־ב, סוכה ס' כז, מהדורת הרב א' בריזל, ירושלים תשכח, עמ' מז: "כתב רבינו אב"ה: אי בעי כרבי עקיבא, חד ולא קטום".

את דעתו האישית המאשרת את פסק רבו: "הרי פסקנו דהלכה כר' עקיבה, דאי עביד חד ולא קטים - כשר. והוא הדין לערבה, שדי בערבה אחת, ודיו באתרוג ולולב והדס אחד, וערבה אחת. וכמדומה אני, שכך ראיתי בצרפת עושין"⁷. ואחריו נמשך בנו, ר' חיים, הכותב: "כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך דיי בהדס אחד ולא קטים, ובערבה אחת"⁸. ר' יצחק ב"ר משה מווינא ובנו, ר' חיים, הדגישו, שגם מהערבה מספיק ליטול ענף אחד בלבד, ואין ספק שאף ראשי המדברים בעניין - ראב"ן וראב"ה - הסכימו לכך, הגם שלא שמענו זאת מהם מפורשות, דזיל בתר טעמא, והם פסקו שהלכה כרבי עקיבא הסובר שמספיקה גם ערבה אחת, אלא שראב"ן וראב"ה לא פירשו את הדבר, כנראה מפני אי הרלוונטיות שלו, שכן באשכנז גדלו ערבות בשפע רב, בעוד שבהדסים היה מחסור חמור (בגלל האקלים באשכנז שאינו מתאים לגידולם), דבר שגרם, כמסתבר, להתייחס לפסיקה כדעת רבי עקיבא רק בהקשר להדסים⁹.

גם ר' ישעיה ב"ר מאלי דירטאני (רי"ד; ד'תתקכ"ח/תתקל"ה, 1165-1250) ונכדו, ר' ישעיה ב"ר אהרן דירטאני (ריא"ז; נפטר סביבות ה'מ, 1280)¹⁰, הסכימו שמספיק ליטול הדס אחד בלבד. רי"ד כותב: "מהכא מוכח דהלכה כר' עקיבה, דמכשר בחד, והלכה כר' טרפון, דמכשר בקטום"¹¹. ונכדו כותב: "כמה נוטל מהם, לולב אחד ואתרוג אחד, ובד אחד שלהדס, ובד אחד שלערבה"¹².

את דברי ר' ישעיה דירטאני הביא ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מן הענווים בספרו 'שבלי הלקט', וזו, ככל הנראה, גם דעתו האישית, ואותה הוא תומך בפירושו של רש"י לתלמוד:

ומשנינן, אמר בידיא אמר רב אמי: חזר בו ר' ישמעאל. פירש רבינו שלמה: חזר בו ר' ישמעאל מתחילת דבריו, שהיה מצריך שלשה, ומכשר בחד, דהא קטומין כמאן דליתניהו דמי, והוא הדין אי לא מייתי להו לגמרי. ומיהו דהר בעי, פירוש, באותו האחד¹³. ואסיקנא: אמר רב יהודה אמר שמואל: הלכה כר' טרפון. פירש רבינו שלמה זצ"ל: הלכה כר' טרפון להקל, דקטום כשר¹⁴. מפירוש רבינו שלמה זצ"ל נראה בעיני להוכיח, דבחד הדס ואפילו קטום סגי, דהכי משמע, הלכה כר' טרפון להקל, דמכשר בקטום, ולא להחמיר דבעי שלשה, כלומר, לא פסק שמואל כר' טרפון דבעי שלשה, אלא פסק כוותיה להכשר בקטום, דהוה ליה למימר הלכה כר' טרפון, דמכשר אפילו שלשתן קטומין... וכן יש להוכיח מתוך ההלכה דאמרינן בגמרא: ולידרוש להו כר' עקיבה, תלתא וקטומי שכיחי, חד ולא קטים לא שכיח. פירוש, בטורח אדם מוצא הדס שגיגעו העבות עד ראשו. מדקאמרינן: לא שכיח. מכלל דבמקום דשכיח, דיי לו באחת. ומעתה אין לנו לחלק בין

7. אור זרוע, ב, הלכות סוכה, סי' שח, עמ' שעב. והועתקו דבריו, חלקית, בהגהות אשרי, שם (לעיל, הערה 5).

8. ר' חיים ב"ר יצחק מווינא, פסקי אור זרוע: לרבינו חיים ב"ר יצחק מווינא, הלכות סוכה, סי' סח, מהדורת הרב מ"י בלוי, ניוירוק תשנז, עמ' נ = אור זרוע, ב, הלכות סוכה, סי' שח, עמ' שעב, ב'חלוף, סי' סט.

9. השווה לדברי ריטב"א שהובאו להלן, ליד הערה 28.

10. לזמן פטירתו, ראה: תא"שעמ, 'רבי ישעיה די טראני וקשריו עם ביזנטיון וארץ ישראל', כנסת מחקרים, ג, ירושלים תשסו, עמ' 11.

11. פסקי הרי"ד לרבינו ישעיה דטראני הזקן ז"ל, ב (עירובין-סוכה), סוכה לד ע"ב, מהדורת הרב א"י וורטהיימר (ואחרים), ירושלים תשכו, עמ' תקכח.

12. פסקי הריא"ז לרבינו ישעיה אחרון ז"ל, סוכה, פרק ג (הלכה ה, דין ג), מהדורת הרב א' ליס והרב ד' קרויזאר, ירושלים תשכו, עמ' רסו.

13. עד כאן מפירוש רש"י, סוכה לד ע"ב, ד"ה 'ואפילו שנים' וד"ה 'חזר בו'.

14. רש"י, שם, ד"ה 'הלכה'.

קטומה לשאינה קטומה, שהרי שמואל פסק הלכה כר' טרפון, בקטום כשר... וכן פסק רבינו ישעיה זצ"ל, דהלכה כר' עקיבא, דמכשיר בחד. מדקאמר: ולירדו להו כר' עקיבא, ומשני חד ולא קטים לא שכיח, הא שכיח - דיי לו באחת. והלכה כר' טרפון, דמכשיר בקטום¹⁵.

נמצאנו למדים, שכמה מחכמי אשכנז ואיטליה נקטו להלכה כדעת רבי עקיבא, שאין חובה ליטול יותר מהדס אחד, והיו שאימצו פסיקה זו הלכה למעשה. לא רק בצרפת נהגו בפועל ליטול הדס אחד בלבד¹⁶ – כעדותו של ר' יצחק ב"ר משה מווינא – אלא גם באשכנז היו שנהגו כן בפועל, כפי שניתן להבין מתיאורו של ר' שלמה ב"ר שמואל הצרפתי (ד'תתקכ"ה, 1160-1240) לאופן אגידת הלולב ומיניו:

זהו איגודו של לולב: מביאין לולב, ארכו שתי זרתות... וקושר ההדס עם הלולב... ואחר כך מביא ס"ח ענפי ערבה וקושר בעלה של לולב, ומשימם למעלה, על הלולב ועל ההדס. ולמה ערבה ס"ח, גימטריא של לולב עולה לס"ח, וההדס והלולב - ע', כנגד ע' סנהדרין¹⁷.

לא זו בלבד שהוא כותב, שלוש פעמים, 'הדס' בלשון יחיד, אלא – וזה העיקר – הוא מעלה את כל פריטי האגד (בלא האתרוג, שאינו נאגד עם שלושת המינים) לשבעים, כשחשבונו הוא: ששים ושמונה ערבות + לולב אחד + הדס אחד¹⁸. משמע אפוא, שהמנהג הפשוט שהכיר ר' שלמה הצרפתי היה לאגוד עם הלולב הדס אחד בלבד!

רמז דרשני זה, המעלה את כל פריטי האגד לשבעים באמצעות מניית הדס אחד בלבד, כמעט אינו נזכר במקורות אשכנזיים נוספים, שמרביתם צירפו פרטים אחרים (שלושה אבות, שלושה קשרי האגד או שלושת מיני הלולב) כדי להשלים את סך הערבות שישתווה למניין זקני הסנהדרין¹⁹, ושמא יש להסיק מכך, שהמנהג ליטול הדס אחד לא רווח באשכנז²⁰.

חכם אשכנזי נוסף שהעלה את סכום פריטי האגד לשבעים בדרך חשבונו של ר' שלמה הצרפתי, הוא ר' אברהם חילדיק (בוהמיה; אמצע המאה השלוש-עשרה), וזה לשונו: "תיקון לולב: צריך ליקח ערבה שפיה חלק, ועלה שלה משוך, וקנה שלה ארום. ויקח ס"ח קנים, כמניין 'לולב' וכמנין

15. שבלי הלקט, סי' שנה, מהדורת ש' בובר, וילנא תרמו, עמ' 319. מתוקן על-פי כתב-היד הקדום של הספר: לונדון, הספרייה הבריטית Or. 13705 (מתכ"י: F9323), דפים 356-366. בנוגע לראייתו משאלת התלמוד 'ולירדו להו כר' עקיבא', ראה שהובאה בעוד הרבה ראשונים הסוברים שההלכה היא כרבי עקיבא, ראה: ר' שושטרי, 'שני טפסים מן הגניזה לפרק לולב הגזול: לקדמותו של ענף הנוסח המערבי', JSIJ, 11 (2102), עמ' 14-16.

16. עי' לעיל, ליד הערה 7.

17. מאמרי 'טעם מצות לולב ואיגודו לרבינו שלמה הצרפתי', ירושתנו, ט (תשעו), עמ' יח, כא-כג.

18. בהערותי למהדורתי 'טעם מצות לולב' טעיתי בהבנת הדברים, וסברתי שכוונתו "שלושת ההדסים נחשבים כפריט אחד, שאין המחבר מתייחס אלא למין ההדס" (טעם מצות לולב, עמ' כג הערה 30, בתחילתה. וראה גם שם, עמ' כא הערה 23, בתחילתה). אך הסבר זה מוקשה ביותר, כפי שהערתי שם (עמ' כג הערה 30, בתחילתה), וכעת נוכחנו שבכלל איננו צריכים להזדקק לכך, שלאמיתו של דבר הם נטלו הדס אחד בלבד!

19. ראה, לדוגמא: ספר ראב"ן, ב, מסכת סוכה (לב ע"ב), עמ' תקסט; ספר ראב"ה, ב, סוכה סי' תרסט, עמ' רנד; הגהות מיימוניות, הלכות לולב, ז ז, הערה ט.

20. אמנם אפשר, שאותם חכמים נקטו דרך חישוב שונה מפני שרצו להגיע לסך של **שבעים ואחד**, שהוא מספרם של זקני סנהדרין, לשיטתם, כדעת רבנן במשנת סנהדרין, א ו, ולא כדעת רבי יהודה, היחידי, הסובר שם, שסנהדרין מונה **שבעים** זקנים בלבד.

'חיים'. [פירוש: שאנו נכתבים לחיים. ס"ח ערבה והדס ולולב, כנגד ע' סנהדרים.] ויקשור ערבה והדס ולולב...²¹.

ר' שלמה הצרפתי ור' אברהם חילדיק הדגישו במפורש שני פרטים: (א) כל פריטי האגד הם שבעים; (ב) האגד מחזיק ששים ושמונה ערבות. וקיומם של שני מרכיבים אלו מובילים בהכרח להבנה, שההדס והלולב – המשלימים את פריטי האגד לשבעים – הם הדס אחד ולולב אחד. ומעתה יש לעיין עד כמה ניתן להסיק לענייננו משני מקורות אחרים שאינם נוקבים בששים ושמונה הערבות, ואף אינם משלימים את שני פריטי האגד החסרים עם ההדס והלולב. ואביא תחילה את לשונם: (א) "בתשובות הגאונים מצאתי: העושה לולב צריך לשום בו שבעים פאורות שקורין 'רמייש'²². דמנין 'לולב' בגימטריא ס"ח, ושנים כנגד אתרוג והדס, הרי שבעים סנהדרין. וכן מנהג בישיבה" (תוספת אשכנזית ב'מחזור ויטרי')²³. (ב) "טוב להיות ללולב ע' פאורות, כי 'לולב' עולה ס"ח, והדס וערבה – שנים, הרי ע', כנגד ע' סנהדרין. ובאשכנז עושין כן" (ספר נחמני, לר' נחמן הכהן, בן המאה השלוש-עשרה)²⁴. במדה ושני מקורות אלו היו משלימים את חסרון השניים (מ-68 ל-70 פריטי אגד) באמצעות מניית הדס ולולב, נראה היה להסביר שהגימטריא 'לולב' = 68 שהובאה בדבריהם רומזת לסכום הערבות, וממילא מסתבר להסיק מחשבונם, שגם לדעתם מספיק הדס אחד. אולם שני המקורות זהים בגישה שהשלמת החסרון אינה מתבצעת באמצעות הדס ולולב אלא או "שנים כנגד אתרוג והדס" (מקור א) או "הדס וערבה – שניים" (מקור ב), גישה המשבשת את תבנית החשבון של 68 ערבות + הדס אחד + לולב אחד, וממילא מונעת את האפשרות להסיק מהם דבר ודאי בכל הנוגע לענייננו.

שני המקורות הנזכרים מבוססים על עיבוד תשובה גאונית קדומה, שזכתה לעיבוד נוסף המופיע בספרו של ר' יצחק ב"ר משה מווינא, בעל 'אור זרוע': "אבל יש נוהגין, שעושין ע"א פאורות של ערבה, כמנין 'לולב' בגימטריא, זהו ששים ושמונה, ושלושה כנגד אתרוג לולב והדס, הרי שבעים ואחד, כנגד סנהדרין גדולה. וכן מנהג בישיבה"²⁵. דברים אלו מביא בעל 'אור זרוע' מיד אחרי

21. ספר המנהגים לרבינו אברהם חילדיק, מהדורת הרב ש"י שפיצר (בתוך: ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר), ירושלים תשסו, עמ' רז. הנוסף במוסגר הוא מתוך 'מנהגים לר' אברהם חילדיק' כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 34^o1114. (מחזור כמנהג אשכנז משנת קצט, 1419; צילומו במתכ"י: F4488), דף 257א, שהרב שפיצר לא השתמש בו למהדורתו. והמופיע באחד מכתבי-היד שנעשה בהם שימוש במהדורה הנדפסת (שם), הערה ב: "ונוהגין לאגוד בג' אגודות, נגד ג' אבות. אי נמי: ס"ח קנים וג' אגודות – ע"א, סנהדרין", אינו נוגע לענייננו.

22. צרפתי: rameau = עלווה. ראה: G. Schlessinger, *Die altfranzösischen Wrtter im Machsor Vitry*, Mainz 1899, p. 61. הפניי לכך יואל בינדר ותודתי נתונה לו.

23. מחזור ויטרי: לרבינו שמחה מוויטרי, ג, הלכות סוכות, סי' עא, מהדורת הרב א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' תמט. פיסקה זו לא נכתבה בידי המחבר עצמו אלא נוספה בכת"ל לונדון, המאוחר יחסית. ראה שם, הערה א.

24. ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 299, מתוך 'ספר מצוות קטן' (סמ"ק), כת"י פרטי. במקור נכתב: ע' פטורות, ושמחה עמנואל תיקן, בצדק, ל'פאורות', כמופיע כמקבילות שהובאו כאן. אמנם אין לדעת אם העדות על המנהג האשכנזי ("ובאשכנז עושין כן") היא מדברי ר' נחמן הכהן עצמו או הוספת מביא דבריו, והסתפק בכך עמנואל, שם, בלא להכריע.

25. אור זרוע, ב, הלכות סוכה, סי' שח, עמ' שעב. על גלגולי התשובה הגאונית, עיבודיה השונים ונסיון שיחזור לשונה המקורי, הארכתי בחיבורי 'מנהג עבות' (לעיל, הערת כוכבית). ואיני יודע אם העריכה שהובאה ב'אור זרוע' היא מעשה ידי המחבר עצמו או שהוא מצאה באיזה מקור ספרותי.

דברי 'אור זרוע' הועתקו בהגהות אשרי, סוכה, פרק ג, סי' יד, אלא ששם נכתב: "אבל יש שעושין עניין אחר פאורות של ערבה כמניין ערבות...". וזו טעות, שהיה כתוב "יש שעושין ע"א פאורות של ערבה", ופתח

דבריו "וכמדומה אני שכך ראיתי בצרפת עושין", שנוטלים הדס אחד וערבה אחת בלבד, ונראה אפוא שגם דבריו "אבל נהגין..." מתעדים את המנהג הצרפתי ליטול הדס אחד, שכן החשבון שנתפרש שם כדי להגיע ל'שבעים ואחד' פריטים הוא כזה: 68 ערבות + אתרוג אחד + לולב אחד + הדס אחד.

(ב) הדס אחד בלבד, בספרד ופרובאנס

עד כאן שמענו את דעת חכמי אשכנז־צרפת ואיטליה, שהתירו להסתפק בהדס אחד בלבד. אך יש גם מחכמי ספרד ופרובאנס שהסכימו לדעה זו.

ר' משה ב"ר נחמן (רמב"ן; ד'תתקנ"ד-ה'ל', 1194-1270) כותב בפירושו לתורה: "ופשוטו של מקרא יאמר, שנקח לנו 'פרי עץ הדר', ונקח 'כפת תמרים' ו'ענף אחד מ'עץ עבות', וענף אחד מ'ערבי נחל'. והנה הם אחד מכל מין, כי 'כפות תמרים' מחובר אל 'ולקחתם לכם', שהם הרבים, כי הלכה היא כרבי עקיבא, שאומר: כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך הדס אחד וערבה אחת"²⁶. והוא שונה את הדברים באחד מחיבוריו ההלכתיים:

עכשיו, כיון שר' ישמעאל, שהוא בעל זו המימרא ו'שלושה הדסים' במשנתנו, והוא שדרשה בברייתא, כבר חזר בו לדעת ר' עקיבא, והודה בסוף דבריו שהדס אחד, ודאי הלכה כמותו [=כרבי עקיבא], שהרי אין כאן חולק עליו כלל... וכיון שהדברים נאין ומשובחין לפרש כן, הדבר ברור ופשוט הוא שהלכה כר' עקיבא, כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך הדס אחד וערבה אחת²⁷.

המעתיק או המדפיס את **ע"א לעניין אחד**! וכבר העיר על כך מ' רבינובין, 'חלקם של ראשי התיבות בלשון העברית ובהבנת מקורות ספרותיים', לשוננו, יז (תשי"א), עמ' 92 (הפני לך משה שפרבר). וראה עוד: ר' אברהם ב"ר נתן הירחי, ספר המנהיג, הלכות לולב, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשלח, עמ' שפז הערה לשו' 44. ²⁶ פירושי התורה לרבינו משה בן נחמן (רמב"ן), ב, ויקרא כג מ, מהדורת הרב ח"ד שעוועל, ירושלים תשכ, עמ' קנח. והועתק העניין בס'ד אתרוג' שבכמה כתבייד, שכל דבריו אינם אלא העתקת פירושו של הרמב"ן לפסוק הנזכר כחטיבה עצמאית. ראה: כת"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 112 hebr. (מתכ"י: F1144), דפים 181ב-182א; כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Harl. 5510 (מתכ"י: F4866), דפים 105ב-106א; כת"י פריס, הספרייה הלאומית Hébr. 806 (מתכ"י: F12831), דפים 262ב-263ב. וכל מקטלגי כתבייד לא עמדו על הזיהוי הנכון.

ככל הנראה, על בסיס פסיקת רמב"ן זו, רואה ר' יצחק דמן עכו – בביאורו לסודות שבפירוש הרמב"ן לתורה (שנכתב סביבות שנת ה'ס"ה, 1305) – את דעת רבי עקיבא כשיטה מקובלת שיש להתייחס גם אליה במערכת הסמלים הקבליים שתווה סביב ארבעת המינים: "וענף עץ עבות רמז... ולמאן דאמר שלשה הדסים, ירמוז כל בד וד לספירה אחת, ולמאן דאמר **הדס אחד**, השלשה עלין [ירמזו] לשלשה הספירות" (מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו: מהדורה מדעית, ע"ד, פרשת אמור, מהדורת עמוס גולדרייך, ירושלים תשמ"א, עמ' קסז. המוסגר ממני לתוספת הבנה).

אמנם הרמב"ן עצמו ידע שרוב הגאונים והראשונים אינם מסכימים לפסיקתו, שהוא כותב בסוף דבריו: "...והמודרש הזה על דעת [הסובר], שלשה הדסים ושתי ערבות, לולב אחד ואתרוג אחד. **והיא הלכה לדברי הגאונים והראשונים כולם**" (פירוש רמב"ן על התורה, שם, עמ' קס. הנוסף במוסגר ממני). ²⁷ השגות הרמב"ן על הלכות לולב לראב"ד, בתוך: תשובות ופסקים לרבינו אברהם בן דוד (ראב"ד), סי' ז, מהדורת הרב י' קאפח, ירושלים תשכד, עמ' מג-מד; המוסגר ממני. והובאו דבריו בחידושי הריטב"א, סוכה לד ע"ב, ד"ה 'מאי טעמא', מהדורת הרב א' ליכטנשטיין, ירושלים תשמ"א, עמ' שכ, ואת דברי הריטב"א העתיק, כרגילותו, ר' נסים ב"ר ראובן גירונדי (הר"ן; הפ-קלו, 1320-1376), ראה: פירוש הר"ן על הרי"ף, סוכה, דף טז ע"ב (מדפי הרי"ף, בדפוס ווילנא). את דעת הרמב"ן לצד דעת רוב הגאונים הביא ר' וידאל די טולוואס (ה"ס-קל, 1300-1370), בעל 'מגיד משנה' על הרמב"ם: "ודעת כל הגאונים לפסוק במנין כר' ישמעאל, **דבעינן שלושה הדסים**... אבל הרמב"ן ז"ל כתב, דהלכה כר' עקיבא מחבירו, במנין, **שאפילו בהדס אחד יוצא ידי חובתו**" (מגיד משנה, הלכות לולב, ז ז).

גם ר' אהרן ב"ר יוסף הלוי (הרא"ה; נפטר בשנת ה'סג, 1303), מתלמידיו הגדולים של הרמב"ן, סבר כדעת רבו, והביא את דבריו תלמידו המובהק, ר' יום־טוב ב"ר אברהם אלשביילי (ריטב"א; ה'י-פ, 1250-1320), המסכים אף הוא לדעת רבו: "מעשה אנן נקטינן אליבא דהלכתא כקולא דתרווייהו, ומכשרינן מדינא אפילו בחד ולא קטום, אלא דלהדור מצוה בעינן שלשה ואפילו השנים קטומין, אי לא אפשר בשלשה שלמים. ובאתרא דלא שכית מוקמינן אדינא, ומכשרינן בחד וקטום. וכן הלכה למעשה מפי רבי נר"י"²⁸.

והנה אחד מחכמי פרובאנס הסובר גם הוא כדעת רבי עקיבא, אם כי הוא כותב את הדברים בפירושו לתורה שאין לדעת עד כמה הוא השתדל שדבריו שם יתאמו להלכה הפסוקה. כן כותב ר' לוי ב"ר גרשום (רלב"ג; ה'מח-קד, 1288-1344): "וידמה, והוא הנכון, שהרצון בזה, שיקח 'ענף עץ עבות וערבי נחל', ולזה לא יחוייב לקחת מכל אחד מהם כי אם בד אחד"²⁹. דעה כזו נזכרה גם בחיבורו של חכם פרובאנסלי אחר, ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי (ה'ט-עה, 1249-1315), שהוא עצמו אינו מסכים לה: "ר' עקיבא אומר: כשם שלולב אחד ואתרוג אחד, כך הדס אחד... וערבה אחת. ואין הלכה כדבריו, אלא כתנא קמא שמצריך בשלשה... ומכל מקום יש פוסקים כר' עקיבא..."³⁰.

(ג) שני הדסים

דעה אחרת, מחודשת יותר, העלתה את סך ההדסים החיובים לשניים בלבד. דעה זו תמוהה ביותר, שכן היא איננה מסכמת עם אף אחת משתי הדעות שנאמרו בעניין בדברי חז"ל. אולם למרות התמיהה המרובה ששיטה זו מעלה, יש להתייחס אליה בכובד ראש, כראוי להופעתה בקובץ הלכתי קדום ביותר ומשם לחיבורי הלכה מתקופת הראשונים.

בספר 'הלכות קצובות', המיוחס לרב יהודאי גאון אך באמת נתחבר באיטליה סביבות אמצע המאה התשיעית, נרשם סכומם המינימלי של ההדסים והערבות:

שנים ערבות ושני הדסים בלולב - מותרים, ויוצא ידי חובתו. פחות מיכן - אסור. וההדסים שנים, אחד עבות ואחד שוטה, וכשר³¹.

יש מי שאומר, שבאמת בעל 'הלכות קצובות' אחז בדעת רבי עקיבא, "שגם בהדס אחד כשר, ועל כן מכשיר אם אחד הדס שוטה, כיון שהוא רק הוספה"³². אך הסבר זה מוקשה, כי אם הוא פסק

28. חידושי הריטב"א, סוכה לד ע"ב, ד"ה 'מאי טעמא', עמ' שכא. הביא דבריו ר' אהרן הכהן מנרבונה, ארחות חיים, א, הלכות לולב, דין יב, פירינצי תקי, דף קיד ע"ג. והשוה דברי ריטב"א בחידושי למסכת סוכה, כמה דפים קודם לכן: "...ואקשינן: ולדרוש להו כרבי עקיבא, דסבר דהדס אחד. ומדאקשינן לדרוש כרבי עקיבא דמכשר בחד, אלמא הלכתא כרבי עקיבא. כדבעינן למימר קמן... דסגי בהדס אחד, לדין תורה" (חידושי הריטב"א, סוכה לא ע"ב, ד"ה 'והתניא ארבע מינים', עמ' רצא). וכוונתו שם למוכחה הנוכחית.

29. פירושי התורה לרבינו לוי בן גרשום (רלב"ג), ג, ויקרא כג מ, מהדורת הרב י"ל לוי, ירושלים תשנז, עמ' שמה.

30. בית הבחירה על מסכת סוכה, לד ע"ב, מהדורת הרב א' ליס, הוצאה שנייה מתוקנת, ירושלים תשל"א, עמ' קיד-קטו. וראה עוד בהמשך דבריו שם, עמ' קטו-קטז.

31. הלכות קצובות: מיוחס לרב יהודאי גאון, הלכות לולב, סי' ה, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ, עמ' 104. לזמנו ומקומו של החיבור, ראה שם, מבוא, עמ' 11-20; נ' דנציג, מבוא לספר הלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, מהדורה שנייה עם תיקונים והוספות, ניריורק וירושלים תשנ"ט, עמ' 267-269.

32. כן מסביר ח' אלבק, המסתייע ממה שהסיק בעל 'שבלי הלקט הקצר' מהלכה זו; ראה להלן, הערה 36. דברי אלבק הובאו בהלכות קצובות, שם, עמ' 105, בביאור לסעיף ה.

כרבי עקיבא בנוגע להדס, שמספיק ממנו אחד בלבד, מדוע בנוגע לערבות הוא נקט כרבי ישמעאל ומחייב שתיים?

יהא אשר יהא, למרות העובדה ששיעורו לכמות ההדסים נוגד את המפורש במשנתנו, הובאו כל הלכות לולב שב'הלכות קצובות' – ובכללן ההלכה הנזכרת – ב'ספר הפרדס' המיוחס לרש"י³³, ומשם לחטיבת הלכות חג הסוכות שבכתב"ד 'מכלול לונדון'³⁴, ולליקוטים אשכנזיים אחרים שנדפסו לאחרונה³⁵. ובנוסף לכך, הובאה הלכה זו – בלא לצטט את החטיבה בשלמותה – ב'שבלי הלקט הקצר' לחכם אנונימי³⁶, וממנו העתיק, כדרכו, ר' יעקב ברוך לאנדא בספרו 'האגור'³⁷. וההלכה גם הובאה בקובץ הלכות אשכנזי שלא נודע עורכו³⁸. נמצאנו למדים, כי את אשר ארע להלכה תמוהה אחרת המופיעה בהלכות לולב שב'הלכות קצובות'³⁹, כן ארע להלכה שלפנינו. ללמדך על ההוקרה המרובה שרחשו חכמי הדורות לחיבור קדום זה.

33. ראה: ספר הפרדס (מיוחס לרש"י), הלכות לולב, קושטאנדינה תקסב, דף מה סע"א-רע"ב; מהדורת הרב ח"י עהרענרייך, בודפסט תרפד, עמ' רלח.

34. כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 11639 (מתכ"י: F4948), דף 737ב.

35. ראה: הרב י' בינדר, 'ליקוטים אשכנזיים: פסקים ותשובות, מנהגים ומעשים', ירושתנו, ז (תשעד), עמ' מד סעיף כט. ושם נשמטה ההלכה האחרונה שב'הלכות קצובות'.

36. שבלי הלקט, כלל יב, ס"ס קי, ויניציאה שו, דף נ ע"ד: "ומצאתי לרב יהודאי גאון זכרוננו לברכה שכתב: שני ערבות ושני הדסים בלולב מותרין, ויוצא בהן ידי חובתן. פחות מכאן - אסור. וההדסים שנים, אחד עבות ואחד שוטה כשר. למדנו מדבריו, שיותר להרבות בהדס". חיבור זה הוא עיבוד מקוצר מספרו של ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מן הענווים, 'שבלי הלקט', אך המובאה מרב יהודאי גאון, אליו ייחסו הקדמונים את 'הלכות קצובות' אינה בספר המקורי, ואף אינה בעיבוד מקוצר אחר שנעשה ממנו - 'ספר תניא', שערכו ר' יחיאל ב"ר יקותיאל מן הענווים.

לכן ש'שבלי הלקט' הקצר הוא עיבוד מקוצר של החיבור המקורי שנעשה בידי חכם לא ידוע, שאף הוסיף לעיבודו מעט הלכות ועניינים שלא היו בחיבור המקורי, ראה: סדר חובת ליל שימורים: מתוך ספר 'שבלי הלקט' לר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, מהדורת י"ש שפיגל, לוד תשנח, מבוא, עמ' 15-8. ובנוגע לקטעים שיש ב'קצר' שאינם בחיבור המקורי, ראה גם: הרב י"ד ולר, 'ספר שבלי הלקט', זכור לאברהם, בעריכת הרב א' ברגר, חולון תשנה, עמ' יג-כד. ולכן גם 'ספר תניא' הוא עיבוד מקוצר מ'שבלי הלקט' עם הוספות מאת עורכו/מעבדו, ר' יחיאל ב"ר יקותיאל מן הענווים, ראה: י"צ פיינטוך, 'תניא רבתי', מסורות ונוסחאות בתלמוד: מחקרים, בעריכת ד' שפרבר, רמת'גן תשמה, עמ' 65-76; י"מ תא"שמע, 'ספר שבלי הלקט וכפיליר', כנסת מחקרים, ג, ירושלים תשסו, עמ' 70-73.

37. ספר האגור, סי' א"ד, מהדורת הרב מ' הרשור, ירושלים תשכ, עמ' קס: "ומצאתי לרב יהודאי גאון ז"ל שכתב: שתי ערבות בלולב מותרין, ויוצא בהן ידי חובתן, פחות מכאן - אסור. וההדסים שנים, אחד עבות ואחד שוטה. למדנו מדבריו, שיותר להרבות בהדס". על שימושו המרובה של ר' יעקב ברוך לאנדא בספר 'שבלי הלקט הקצר' (ולא ב'שבלי הלקט' המקורי או בקיצורו האחר - 'ספר תניא'), ראה: י"ש שפיגל, 'על ספר אגור ושבלי הלקט ודרכו של הבית יוסף בהביאו מדבריהם ומשאר ספריו', ירושתנו, א (תשסז), עמ' קעז-קפ.

38. סידור מנהג אשכנז, כת"י מוסקבה, אוסף גינצבורג 739 (מתכ"י: F47878), דף 139א: "לולב משתי ערבות ומשני הדסים - כשר, ויוצא בו ידי חובתו. פחות מכאן - אסור".

39. כוונתי לדבריו שם, הלכות לולב, סי' ב, עמ' 104: "ולולב צריך להיות ארכו שלשה טפחים, כדי שיצא מן ההדס טפה, ושני טפחים בתוך ההדס". היינו, לדעת 'הלכות קצובות', אורכו המינימלי של הלולב הוא שלושה טפחים, ואורכם המינימלי של ההדסים והערבות הוא שני טפחים בלבד, בניגוד לקביעת שני התלמודים וכל המקורות ההלכתיים! ראה: הלכות קצובות, הלכות לולב, שם, בביאור; והשווה: שם, מבוא, עמ' 42-45. אך עם כל זאת, שלושת החיבורים שהעתיקו, כזכור, את כל הלכות לולב מ'הלכות קצובות' - 'ספר פרדס', קובץ ההלכות שב'מכלול לונדון' וליקוטים אשכנזיים (ע"י לעיל, ליד הערות 33-35 ובהן) - לא נמנעו מלהעתיק גם הלכה זו. בנוסף לכך, חיבור אחר, שלא העתיק את כל הלכות לולב מ'הלכות קצובות', לא חשש מלהביא הלכה זו בלבד. ראה כת"י פריס, הספרייה הלאומית Héb. 716 (מתכ"י: F27764), דף 265: "ולולב צריך להיות ארכו של

כל החיבורים הנזכרים שאבו הלכה מחודשת זו – מכלי ראשון או מכלי שני – מספר 'הלכות קצובות', וזו הסיבה שלא מצאנו הלכה זו מחוץ לתחום התרבות האיטלקי-צרפתי-אשכנזי, בו בעיקר היה נפוץ הספר, בעוד שבבבל, ספרד וצפון אפריקה הוא היה מוכר פחות⁴⁰. אמנם אפשר, שר' יוסף ב"ר אברהם אבן-יוקאר, מקובל ספרדי מהמאה הארבע-עשרה, הכיר בדרך כלשהי את פסיקת 'הלכות קצובות' ושילבה במערכת הסמלים הקבליים של ארבעת המינים שהעלה בספרו: לולב רומז לתפארת, והדס ב' – כנגד זרועות עולם, וערבי נחל ב' – כנגד נצח והוד, ואתרוג אחד – כנגד מלכות⁴¹.

לא זו בלבד שמקובל זה כותב במפורש "והדס ב'", אלא הוא גם מקבילם ל'זרועות עולם', שהן שתיים⁴², ובכך חסם את האפשרות להגיה במשיכת קולמוס קלה ל"והדס ג'", הגם ששערי הגהות לא ננעלו לחלוטין⁴³. אם אכן לא נפלה טעות סופר במובאה האחרונה, מסתבר שההלכה המחודשת שב'הלכות קצובות' נתגלגלה גם לאוזני אותו מקובל ספרדי מאוחר.

טפחים, כדי שיצא טפח חוץ מן הדס. ושני טפחים יהיו ההדס" (מדובר בחיבור שהועתק בפרובאנס במאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה, וחיבתו ההלכתית [דפים 245א-275ב], ממנה צוטטה המובאה האחרונה, מבוססת על ספרות הגאונים, הלכות הרי"ף ו'ספר האורה' המיוחס לרש"י. ראה: קטלוג מתכ"י, F27764, מס' מערכת 63925; פ' רוט, ספר הפרדס: לדרכי היווצרותו של ילקוט הלכתי בימי הביניים, ע"ג, ניויורק תשסח, עמ' 29 הערה 47). ור' חיים פלטיאל, תלמיד-חבר למהר"ם מרוטנבורג, נקט כן להלכה בספר מנהגיו: "וצריך שיחא שדרו של לולב [יוצא] מן הערבה טפח. ושיעור הדס וערבה של **טפחיים**" (ד' גולדשמידט, 'מנהגי רבי חיים פלטיאל', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשנו, עמ' 45).

40. ראה: הלכות קצובות, מבוא, עמ' 46 ואילך.
41. שרשי הקבלה, מהדורת י' ינון, לוסיאנג'לס תשסד, עמ' 152. ר' יוסף אבן-יוקאר נפטר בערך בשנת ה'קכ (1360), ראה: ג' שלום, 'ספרו הערבי של ר' יוסף ו' וקאר על הקבלה והפילוסופיה', קריית ספר, כ (תשג-תשד), עמ' 153.

42. זו הסיבה, שמקובלים אחרים דימו את **שתי הערבות** ל'זרועות עולם'. כן, לדוגמא, כותב ר' טודרוס הלוי אבולעפיה (ספרד; ד'תתקפ-ה'נח, 1220-1298): "...ושתי ערבות כנגד שתי זרועות עולם" (שער הרוזים לר' טודרוס בן יוסף הלוי אבולעפיה, מהדורת מ' קושניר-אורון, ירושלים תשמט, עמ' 117).
43. ניתן להגיה, למשל: "והדס ג', כנגד זרועות עולם, **והשלישי כנגד 'הוא עומד בין ההדסים'**", כדוגמת דרשתו הקבלית של ר' טודרוס הלוי אבולעפיה: "הנני נותן לך סימניות, הלולב הוא כנגד 'צדיק כתמר יפרח'; שלושה הדסים כנגד השני זרועות עולם, ימין ושמאל, **והשלישי - 'הוא עומד בין ההדסים'**"... (אוצר הכבוד, מסכת סוכה, נאווי דוואהר תרפו, דף מז ע"א, ס' ח). גם ניתן להגיה ביד חזקה כהצעת אחד מלומדי ספר 'שרשי הקבלה', שעל תיבות "והדס ב' הוגה בגליון כתב-היד: "ונר'אה, שבדי ההדס **הם ג'**, כנגד ג' אבות: חסד, פחד, תפארת". ראה שרשי הקבלה, שם, הערה 429, מתוקן על-פי כתב-היד ממנו נדפסה ההגהה: מינכן, ספריית מדינת בווריה 221 hebr. (מתכ"י: F1104), דף א30.